

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כז, תשל"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על מלים שבאפנה*

ג. תופעה**

במאמרי הראשון (לשוננו לעם, טבת-שבט תשל"ה, עמ' 84-89) סקרתי את המלים השלכה/השלכות וענייני והצבעתי על פירושים חדשים, אשר ניתנו למלים אלו על

* ראה "לשוננו לעם" רג-רגנד, עמ' 84-89.

** תודתי לפרופ' יעקב מנצור על חלקו בעבודה זו.

ידי השימוש בהן במובן רחב וחופשי. עתה אתבונן במלה תופעה, שגם היא זכתה לאחרונה לפופולריות רבה מאוד.

תופעה מוגדרת במילון אבן-שושן כדלקמן:

התרחשות, חיזיון בטבע, צורה או עובדה, המופיעות בתנאים מסוימים (phenomenon). "מנקודת-הראות הפסיכולוגית יש כאן תופעה מעניינת הראויה להיחקר" (י' אפשטיין, ההתרכזות המילולית). הרוח, הגשם, הברק, הקשת בשמים, הן תופעות אקלימיות. תופעות כימיות. תופעות גופניות. אמנם המלה האנגלית phenomenon תואמת את הגדרתו לתופעה וגם את הדוגמאות שאבן-שושן נותן. להלן ההגדרה ל-phenomenon לפי Shorter Oxford English Dictionary:

A thing that appears or is perceived or observed; applied chiefly to a fact or occurrence, the cause of which is in question.¹

ולהלן הדוגמאות:

- (i) The common *phenomenon* of a piece of metal being eaten away by rust.
- (ii) To save the *phenomena*: to reconcile the admitted facts with some theory with which they appear to disagree.

אך למרות זהות ההגדרות המילוניות שונה השימוש השוטף בתופעה וב-phenomenon הן בהיקפן הסמנטי והן בתדירות השימוש בהן.

1. מובאות גם הגדרות נוספות, יותר ספציפיות, אך אינן שייכות לענייננו.

אשר להיקף הסמנטי, השימוש במלה האנגלית מוגבל בדרך כלל לצורות, עובדות והתרחשויות בעלות חשיבות לחקר המדעי; לעומת זאת תופעה אינה מוגבלת לתחום המדע בלבד. משתמשים בה כיום לרוב לציין צורות, עובדות והתרחשויות בלא קשר למחקר ולמדע. אשר לתדירות השימוש, אפשר לגלות מהקריאה בעיתונים ומההאזנה לשידורי ישראל, שתופעה אמנם מלה אפנתית מובהקת היא, שמרבים להשתמש בה גם פתחליף למלים אחרות.

בדיקה של ארבעה עיתונים ושבעה פתבי-עת בריטיים ואמריקאיים (סך הכול כאלף עמודים) העלתה רק שבעה מקרים של שימוש ב-phenomenon, וכולם בנושאים מדעיים, ובכולם הדובר מגלה עניין לחקור את התופעה או להסיק ממנה מסקנות, כגון:

- (i) In the middle of the book Professor Sluckin passes to a discussion of the facts of imitation. This is another *phenomenon* with which everyone is familiar but which so far has not been fully explained (Times Literary Supplement, 1.1.71, p. 6, col. 4).
- (ii) Mr. Michener, was the turbulent youth revolt of recent years simply a passing *phenomenon*, or is it leaving a lasting imprint on today's America? (Reader's Digest, March 1974, p. 116).

לעומת זאת במאמר אחד על מחצית עמוד בידיעות אחרונות (הנשק המסייע לשמירת הנעורים, 7 ימים, 15.5.75, עמ' 30) מצאתי שלוש-עשרה פעמים תופעה,

עפ"י רוב כתחליף למלה יותר פשוטה, ובשני מקרים אף הייתה מלה זו מיותרת לגמרי.

לתופעה (כמו ל-phenomenon) פירוש כללי, ודרושה תמיד (כפי שמסתבר מהדוגמאות שבדקתי) מלה נוספת (או מלים נוספות) כדי להגביל את היקפן או להדגיש את משמעותן המדויקת. בדוגמה השנייה של אבן-שושן, למשל, המלה אקלימיות מגבילה את פירושה של תופעה, ואילו המלים "הרוח, הגשם, הברק, הקשת בשמים" מדגימות את ההסבר ביתר דיוק. נראה, שההיקף הסמנטי הרחב של המלה הוא שמאפשר שימוש כה רחב בה, והוא שמקרב אותה למלה בעלת תוכן סתמי.

להלן דוגמאות לשימוש השוטף בתופעה. בכל המשפטים המובאים מובלטות אותן המלים, המבארות את פירושה של תופעה, ובסוגריים מוצע תחליף לתופעה בכל מקום שאפשר היה להחליפה בלי לפגום בתוכן המשפט.

רוב המובאות לקוחות מהעיתונות, אך יש ביניהן גם משפטים של מלומדים ושל סופרים ידועים.

1. חזרתי מצפת, שם נהייתי מהנוף והאוויר הנהדרים, אך יש בה תופעה [= תכונה] מצערת, העיר מלוכלכת השנה יותר מאשר בשנים הקודמות (מעריב, 16.10.68).
2. חסידי הקולנוע חוזרים שוב ושוב על הטענה המקובלת של השוטים, כי התיאטרון... הוא תופעה [= מוסד] נחותה לעומת הקולנוע ("מעריב" 26.12.69).
3. הרבה יכול אדם לעשות למניעת הזדקנות בטרם עת על כל תופעותיה [= תוצאותיה, סימניה] ("איתנים", נוב', 1969, עמ' 369).

4. לאחרונה נלחמים נגד התופעה (= פגע, נוגע) המצערת של לקיחת שוחד ("הארץ" 12.5.73).
5. אמר ראש ממשלת דנמרק, פי תופעות [= מעשי] הבריונות של השמאל החדש מזכירות לו תופעה דומה של שנות ה-30 ("הארץ" 11.11.70).
6. לא נתקלתי בגילויים גסים של אפליה כמו שהאיש ברחוב עלול להיות חשוף להם. היו שנים בהן עבדתי בלשכת העבודה וראיתי תופעות [= מעשים] כאלה כלפי אחרים (מ' טביב ב"הכול כתוב בספר" מאת יצחק בצלאל, ת"א תש"ך, עמ' 173).
7. זה אמנם רצוי, להקים פינה כזו בעיר, שאפשר יהיה לנהל בה ויכוחים פתוחים, אבל לדעתי כיפר מלכי ישראל איננו מקום מתאים. יש למצוא לכך את אחד הגנים הציבוריים ושם לעודד תופעה [= פעולה, נוגע] זו ("מעריב" 26.5.72).
8. דאגתו של אדם ואף ייאושו ממידת כדאיותם של החיים הם מצוקה רוחנית, אך בשום פנים ואופן אינם מחלה נפשית. אפשר שרופא, הפותר את סימני התופעה הראשונה [= המצב הראשון] על-פי התופעה השנייה [= המצב השני] עלול לקבור את ייאושו הקיומי של החולה תחת גל של סמי הרגעה (ויקטור פרנקל, "האדם מחפש משמעות, המתרגם חיים איזק, ת"א, 1970, עמ' 125).
9. בשבועות האחרונים היינו עדים להתחדדות היחסים שבין יהודים וערבים באוניברסיטה. תופעה [= מצב] זו אינה מיוחדת לאוניברסיטת חיפה (פרופ' ורבורג, "ידיעון אוניברסיטת חיפה", ינואר 1975).
10. תופעה [= תכונה] אחת יש המאחדת את כל המפלגות בישראל - הן כולן מפולגות (מ' שמיר ב"מעריב" 27.12.72).
11. אפשר להניח שמקרב קבוצה גדולה יחסית של אנשים המתנהגים

- פאינטרנציונליסטים והרואים במסגרת הלאומית תופעה
 ראקציונרית מעיקרה... (ש' וייס ב"מעריב" 9.2.72).
12. ח"כ לוי: היעדרות מזרים הפכה לתופעה [= בעיה]
 חמורה (כותרת ב"מעריב" 12.7.75, עמ' 11).
13. אולם הממשלה... מאמינה כנראה תמיד שלחצים אינפלציוניים
 אינם אלא תופעה חולפת ("הארץ" 3.9.74).
14. בדרך זו כרך... את הויכוח בתוך ה"מערך" על עתיד
 השטחים עם "הסיבות" שהולידו את ה"תופעה" [= המעשה]
 של ארבעת הצעירים ("הארץ" 8.1.73).
15. הוא שוכב במיטה, מסרב לאכול ולשתות, וכאשר הוא פותח
 את פיו - תופעה [= מקרה] נדירה למדיי - הוא מתחנן
 בדרך כלל לרופאים ולידידים שישומו קץ לחייו ("ידיעות
 אחרונות" 29.11.74).
16. אין זו תופעה רגילה [= אין זה רגיל/מקובל] שמנהיג
 בכיר אחד יורה באצבעו על מנהיג בכיר אחר
 ויאמר: האיש הזה מדליף ("הארץ" 23.5.71).
17. מר ידלין אמר כי ה"מערך" הוא תופעה [= התפתחות,
 שלב] חיובית, עדיפה על פילוג, אך יש צורך במהלך לקראת
 איחוד מלא ("דבר" 8.6.71).

המובאות האלה מבליטות בבירור את ההיקף הסמנטי
 הרחב של תופעה. היא מתייחסת ללכלוך בעיר (משפט 1),
 לגילויים של אפליה (משפט 6), לתיאטרון (משפט 2),
 למצוקה רוחנית (משפט 8), למסגרת הלאומית (משפט 11),
 להזדקנות בטרם עת (משפט 3), למעשי בריונות (משפט 5),
 להיעדרות מזרים (משפט 12), לויכוחים פתוחים (משפט 7)
 ועוד. כאילו משמעות המלה היא בלתי מוגבלת.
 כדי לבחון את דעתם של דוברי עברית, בעלי השכלה,

על שימוש חופשי זה בתופעה ביקשתי ממספר מורים וסטודנטים (וכולם דוברים עברית מלידה ובוגרי אוניברסיטאות בארץ) להגיב על המשפטים האלה. התשובות היו שונות חוץ מן התגובה על משפט 2: כולם הסכימו, שהשימוש בתופעה כאן פסול, אך זאת, כפי הנראה, לא מפני שתופעה אינה יכולה להתייחס לתיאטרון, אלא מפני שהצירוף "תופעה נחותה" צורם. אין לדרג תופעה על ידי נתינת ציונים. במשפט הבא, למשל, מתייחסת תופעה לתיאטרון, והמשפט, לדעתי, לא יתמיה: התיאטרון כתופעה חברתית קדם בהרבה לקולנוע. הסכמת הנשאלים על כשרותה של תופעה במשפטים הנ"ל מצביעה על חוסר הבהירות שבגבולות הסמנטיים של המלה.

במשפט 11 ו-13 לא הצעתי תחליף לתופעה, וכן לא לתופעה השנייה במשפט 5, כי במקרים אלה החלפת המלה הייתה משנה את גון המשפט. במשפט 5 ניתן לותר על תופעה הראשונה בלי לפגום בתוכנו, כגון: אמר ראש ממשלת דנמרק כי הבריונות של השמאל החדש... – כמו כן במשפט 2: ... וכי הוא נחות לעומת הקולנוע. גם במשפט 16 תופעה אינה נחוצה, והצעתי לדלג עליה ולהחליפה במלים "אין זה רגיל / מקובל" במקום "אין זו תופעה רגילה...".

במשפטים הבאים המלה המחליפה היא מלה סתמית:

18. הצעירים חותרים לתפיסת מקומותיהם של הקשישים – תופעה שהולכה [= וזה הולך] לגמלאות מאונס "איתנים" – נובמבר 1969, עמ' 370.

19. ויש תופעה [= דבר] אחרת. הסופרים נעשו חבורות

חבורות, שחלקן התגבשו במחתרת שלפני קום המדינה (מ' טביב ב"הפול כתוב בספר" מאת יצחק בצלאל, ת"א תש"ל, עמ' 173).

20. בתחום הפירות, ציין מנכ"ל תנובה את התופעה [= העובדה] שעל אף המחירים הגבוהים לאחר הפיחות, לא הייתה ירידה בצריכה, ואין לו הסבר לכך, שהצרכנים מוכנים לשלם מחירים כה גבוהים ("הארץ" 26.5.75).

21. צור הפכה לבירת ממלכת הצידונים. כאן ההסבר לתופעה [= עובדה], שמלך צור מכוונה גם בתואר "מלך הצידונים" ונתיניו נקראים בשם "צידונים" (פרופ' ב' עודד, "היסטוריה של עם ישראל", ג', בדפוס).

הסיבה לשימוש בתופעה במשפטים 17-21 היא, כנראה, השאיפה למלה בעלת תוכן, במקום מלה סתמית. אך השימוש הרחב הזה בתופעה גורם דוקא להתרוקנותה הסמנטית, ולהפיכתה למלה סתמית, כפי שקרה למלים כגון דבר וגורס.

יתר על כן, השימוש בתופעה עתיד לבטל את ייחוסה הסגנוני. כיום היא עדיין מלה בעלת יוקרה, בגלל קשרה עם המדע, אך ככל שתאבד תכונה זו, כן תאבד גם את יוקרתה.

2. הדוגמאות המובאות במילון אבן-שושן כולן מתחום המדע.